

1. Ecclesiasticus of *Wijsheid* van Jezus *Sirach* 15:14 e.v.
2. Cicero, Brutus § 278
3. Genesis 1:26
4. *Wijsheid Sirach* 15:15
5. *ibid.* 15:16
6. *ibid.* 15:11-13
7. een *adynaton* (Gr. onmogelijkheid) of *atopon* (Gr. absurditeit) is een hyperbolische omschrijving van het begrip ‘nooit’ door een volgens de natuurwetten onmogelijke gebeurtenis, bijv. ‘*Eerder nog zal de Orontes in de Tiber vloeien dan dat etc.*’ (Juvenalis, *Satirae*). De *Orontes* stroomt door Syrië, de *Tiber* in Italië: ze kunnen elkaar dus nooit ontmoeten.
8. 1 Corintiërs 15:9
9. Duns Scotus gold als de *doctor subtilis*, Alexander van Hales was *irrefragabilis*, Bonaventura *seraphicus*. (allen 13de eeuw)
10. Aristophanes in zijn Comedies.
11. Romeinen 3:20
12. *ibid.* 1:20
13. *ibid.* 2:17
14. *ibid.* 2:14
15. *ibid.* 3:1
16. *ibid.* 3:10-11
17. *ibid.* 3:19
18. *ibid.* 3:20
19. 1 Corintiërs 6:11
20. Romeinen 3:11/13/15
21. *ibid.* 2:21-22
22. *ibid.* 3:28
23. *ibid.* 3:23
24. *ibid.* 3:21
25. *ibid.* 3:22
26. 1 Corintiërs 9:22
27. Romeinen 2:7
28. *ibid.* 2:10
29. *ibid.* 2:25
30. Psalm 19:7 (Vulg. 18:8) /119:9/119:50
31. Psalm 119:105
32. Psalm 119:172
33. Psalm 1:3
34. Spreuken 13:14
35. *ibid.* 6:23-24
36. Galaten 3:23-24
37. Romeinen 3:20
38. *ibid.* 5:20
39. Galaten 3:19
40. Psalm 119:10
41. 1 Koningen 8:23

42. 2 Koningen 20:3
43. Deuteronomium 29:11
44. Romeinen 11:34
45. zie noot 1
46. Galaten 3:22
47. Romeinen 3:19
48. ibid. 3:20
49. ibid. 3:12
50. Johannes 1:10
51. ibid. 15:19
52. Johannes 1:10
53. ibid. 3:32
54. Jesaja 66:23
55. Joël 2:28
56. Psalm 145:14
57. Filippenzen 2:21
58. Psalm 14:3 / Romeinen 3:12
59. 1 Corintiërs 1:23
60. Marcus 16:15
61. Efeziërs 2:3
62. ibid.
63. Iuvenalis, Satirae 3.100
64. Numeri 23:10
65. Jakobus 3:11
66. Rechters 7:22
67. Ovidius, Metamorfosen 3.102-126
68. 1 Timotheus 1:13
69. *Alexander*: 1 Tim. 1:19-20 & 2 Tim. 4:14-15 / *Hermogenes* en *Phygellus*: 2 Tim. 1:15
70. Mattheus 10:11(-14)
71. 1 Corintiërs 5:1
72. Exodus 7:3 & Romeinen 1:28
73. 2 Thessalonicenzen 3:2
74. Dit slaat natuurlijk niet op de woorden die Erasmus God in de mond legt, maar op Luthers uiteenzetting.
75. Romeinen 5:20-21
76. ibid. 6:12
77. S. Augustini Opera Omnia, Parijs 1842: tomus 34, p. 464
78. Psalm 1:2
79. Romeinen 12:21
80. Psalm 32:9
81. Spreuken 1:8
82. ibid. 3:7
83. ibid. 3:11
84. ibid. 3:27-28
85. ibid; 3:29

86. Psalm 36:4
87. S. Augustini op. cit., tomus 34, p. 466
88. opschepperig militair in Terentius' Eunuchus
89. Genesis 4:7
90. niet Deut. 30, maar 33:16-17 & 19
91. Johannes 6:53 / Summa Theologiae 3.73.3.(1)
92. Horatius, Satirae, boek 2, sat. 8 passim
93. Numeri 23:10
94. Jesaja 61:1 & Lukas 4:18-19
95. Marcus 2:17
96. *Leviathan* is de naam van een *slang* die genoemd wordt in Psalm 74:14, 104:26 en Jes. 27:1. In Job 40:20 wordt er waarschijnlijk de *krokodil* mee bedoeld. In de latere apocalyptische literatuur is L. een *antigoddelijke macht* die in het Laatste Oordeel wordt vernietigd.
97. Jesaja 1:19
98. Mattheus 11:28
99. *ibid.* 3:2
100. Jesaja 45:20
101. *ibid.* 45:22
102. *ibid.* 52:1-2
103. *ibid.* 52:3
104. *ibid.* 21:12
105. Mattheus 7:7 & Lucas 11:9
106. Marcus 16:16
107. Zacharia 1:3
108. Deut. 6:5 & Mattheus 22:37
109. Jeremia 15:19
110. Psalm 14:7
111. Psalm 116:7
112. Ezechiël 33:11
113. *ibid.* 18:21
114. Erasmus citeert uit het hoofd. De Griekse tekst heeft □ποστρυχάτε.
115. Psalm 116:7
116. Romeinen 1:18
117. *ibid.* 2:5
118. *ibid.* 2:8-9
119. Exodus 20:6
120. *ibid.*
121. *ibid.* 20:5
122. Mattheus 11:28
123. Efeziërs 5:14
124. Lukas 7:14
125. Marcus 5:41 (LB x.1373B heeft Thabitha, zoals Ha 9:40, waar het om een eigennaam gaat: Gr. Dorkas, 'gazelle')
126. Johannes 11:43
127. Ezechiël 33:11

128. De wil van het *teken* staat tegenover de wil van het *welbehagen*. Deze laatste is reëel en ongeschapen, de eerste is de geschapen veruitwendiging ervan, die door de mens voor de ware wil van God wordt aanzien. Wanneer God Abraham gebiedt zijn zoon te offeren, manifesteert Hij zijn wil van het *teken*, die niet overeenstemt met wat Hij werkelijk wil.
129. 2 Thessalonicenzen 2:4
130. 2 Corintiërs 4:4
131. 1 Corintiërs 8:5
132. Handelingen 17:23
133. Non igitur Diatriba frequenter oberrat eadem *corda* – sic enim habet codex pro *chorda* – sed Lutherus nimium frequenter errat *corde*. (LB x.1376D) Erasmus alludeert op de foutieve spelling *corda* i.p.v. *chorda* (snaar), waardoor het woord (hoewel de vorm dan niet echt klopt) *hart*, *verstand* gaat betekenen. Hij herneemt het in de door de context vereiste vorm en past het op Luther toe (errat *corde*). De vertalingen *koord* – *snaar* – een *steek laten vallen*, zijn een poging om door de associatie met iets ‘*dradigs*’ het onderling verband te handhaven.
134. Deuteronomium 30:11-12
135. Mattheus 11:30
136. Ovidius, Tristia 5.8.1-2
137. Johannes 3:31
138. niet Romeinen 10, maar 1 Corintiërs 15:47
139. Deuteronomium 30:14
140. Romeinen 10:9
141. Mattheus 23:37
142. 1 Corintiërs 2:2/6
143. ibid. 2:10
144. 1 Petrus 1:17
145. Romeinen 9:19-21
146. ibid. 2:4-5
147. ibid. 11:22-23
148. ibid. 12:1
149. Jesaja 58:2
150. Johannes Oecolampadius (1482-1531) stond in Bazel de Hervorming voor, en verdedigde er openbaar Luthers leer over de rechtvaardiging door het geloof alsook het priesterhuwelijk. Voor de sacramentsleer sloot hij zich bij Zwingli aan, tegen de Lutheranen.
151. Jesaja 58:1
152. Het betreft een parafrase door Erasmus zelf.
153. Jesaja 58:3
154. ibid. 1:17
155. Mattheus 25:34-36
156. Jesaja 65:11-12
157. Mattheus 5:12
158. Johannes 1:43 (niet tegen Petrus maar tegen Philippus)
159. ibid. 15:9
160. Mattheus 14:4 & 26:41

161.   ibid. 22:8
162.   ibid. 10:11-14
163.   ibid. 25:34
164.   ibid. 25:41
165.   Lukas 12:31
166.   Romeinen 2:7
167.   1 Corintiërs 15:10
168.   Lukas 23:34
169.   1 Corintiërs 2:8
170.   Handelingen 3:17
171.   ibid. 3:19
172.   ibid. 3:14-15
173.   Romeinen 2:22
174.   Lukas 12:47
175.   Genesis 2:2
176.   Johannes 1:12
177.   Thrasylbulus: Oecolampadius ?Melanchthon? Jonas?
178.   1 Johannes 3:3
179.   2 Timotheus 2:21
180.   2 Petrus 1:5
181.   2 Petrus 1:10
182.   Romeinen 8:14
183.   Exodus 33:19 & Rom. 9:15
184.   Sirach (Eccl/us) 15:17
185.   Ezechiël 18:31
186.   Spreuken 7:2 & Mat. 19:17
187.   voorspellende zeegod die allerlei gedaanten kon aannemen
188.   Jeremia 20:7
189.   2 Corintiërs 4:4
190.   Psalm 96:5
191.   Psalm 82:6 & Joh. 10:34
192.   In de 4de eeuw volgelingen van een zekere Audius, die antropomorfe verwijzingen naar God in de Schrift letterlijk namen. Augustinus (de Haeresibus) vermeldt dat Epiphanius in hen geen ketters, maar veleer schismatici zag.
193.   Erasmus bedoelt dat hij zal aanvaarden dat wie bijvoorbeeld huwt de bedoeling heeft om kinderen te krijgen.
194.   John Fisher (1469-1535), die een *Assertionis Lutheranae Confutatio* schreef (1523). Erasmus was goed bevriend met hem.
195.   Empusa vergezelde Hecate. Haar ene been was een ezelspoot, het andere van koper. Zoals Proteus kan ze naar believen van gedaante veranderen. Daar maakte ze gebruik van om met haar slachtoffers eerst te vrijen, waarna ze hen verslond.
196.   Johannes Huss (ca 1369-1415) was een Tsjechisch nationalist en priester. Hij betreed kerkelijke wantoestanden en kwam in conflict met de kerkelijke hiërarchie. Met een keizerlijk vrijgeleide trok hij naar Konstanz om er zich voor het concilie te verdedigen, maar hij werd er veroordeeld en verbrand.

John Wycliffe (ca 1329-84) zag de kerk als de gemeenschap van de uitverkorenen Gods, die geen priesterstand nodig hadden om voor hen bij God te bemiddelen.

In zekere zin waren beiden voorlopers van Luther.

- 197. Spreuken 3:12
- 198. Hosea 4:14
- 199. Exodus 8:15
- 200. Romeinen 1:28
- 201. Ilias 1.423 & Odyssee 1.22
- 202. 1 Corinthiërs 15:10 & 2 Timotheus 4:7
- 203. Galaten 4:24-31
- 204. Romeinen 9:20
- 205. Psalm 119:137 & Psalm 147:5 (de Vulgaat heeft *wijsheid* i.p.v. *mededogen*)
- 206. Romeinen 1:20
- 207. Psalm 4:6
- 208. Romeinen 9:17 & Genesis 1:31
- 209. Efeziërs 2:3
- 210. eigenlijk kiemen, zaden (Lat. *semina*)
- 211. Spreuken 16:4
- 212. Psalm 103:22
- 213. Exodus 10:20/10:27/11:10
- 214. Romeinen 1:28
- 215. 1 Corinthiërs 12:6
- 216. Homerus; Odyssee 1.32-34
- 217. Handelingen 17:28
- 218. 1 Corinthiërs 14:32
- 219. *ibid.* 1:11-12
- 220. Filippenzen 2:13 (dus niet hoofdstuk 1)
- 221. Fil. 2:13 luidt volledig: God is het die in u zowel het willen als het doen tot stand brengt *om Zijn welgevallen te verwezenlijken* (dus: willen en doen *wat in overeenstemming is met Zijn plan*; of: *omdat het Hem behaagt*). Gr. | πρ τω ε[δοκ↔αω laat beide – en zelfs nog méér – vertalingen toe.
- 222. Romeinen 7:18
- 223. *ibid.* 7:9
- 224. Ezechiël 14:9
- 225. Efeziërs 2:2 & 5:6
- 226. 2 Samuel 16:11
- 227. Psalm 33:9
- 228. Lukas 2
- 229. Johannes 11:33-35/37/39/43-44
- 230. Plinius Minor?
- 231. Romeinen 9:22
- 232. *ibid.* 11:17
- 233. *ibid.* 11:20
- 234. *ibid.* 9:30-32 (niet hoofdstuk 11)
- 235. *ibid.* 9:14

236.   ibid. 9:15-18
 237.   ibid. 9:19
 238.   ibid. 9:20
 239.   Voor Wycliffe en Huss: zie noot 196.
           Petrus Waldo (ca 1140-ca 1215) was een rijk Lyonees zakenman die zijn bezit
           aan de armen schonk en een gelofte van armoede aflegde, waarna hij een
           zwervend bestaan leed en campagne voerde tegen de secularisatie binnen de kerk.
           Paus Alexander III keurde zijn optreden goed maar verbood hem nog te prediken.
           In 1184 verklaarde Lucius hem tot ketter.
240.   Jesaja 46:10
 241.   Romeinen 9:18
 242.   ibid. 9:16
 243.   Psalm 127:1
 244.   1 Corinthiërs 3:7
 245.   2 Koningen 20:1
 246.   Jona 3:4
 247.   Jesaja 1:4
 248.   Mattheus 23:37
 249.   Jesaja 1:18
 250.   Micha 6:2
 251.   Romeinen 11:33
 252.   Lampridius, Vita Alexandri Severi 51 (cfr. Mat. 7:12)
 253.   Romeinen 9:30-31
 254.   ibid. 9:32
 255.   ibid. 11:20
 256.   ibid. 11:23
 257.   Adagia 828; dan gaat de krekkel nog heviger te keer.
 258.   Romeinen 7:18/21
 259.   Genesis 25:23 & Rom 9:11
 260.   Handelingen 7:51
 261.   Romeinen 9:12
 262.   ibid. 9:11
 263.   ibid. 9:10
 264.   ibid. 3:23
 265.   ibid. 9:6
 266.   ibid. 5:17
 267.   ibid. 9:11-13
 268.   ibid. 10:19
 269.   ibid. 9:27
 270.   ibid. 10:3
 271.   ibid. 8:27
 272.   Genesis 21:12
 273.   Mattheus 9:9-13
 274.   Romeinen 9:13
 275.   ibid. 9:16
 276.   ibid. 9:17

277.   ibid. 9:18-19
278.   Psalm 58:4-5
279.   Maleachi 1:2-3 & Rom 9:13
280.   Genesis 27:28
281.   Maleachi 1:4
282.   Romeinen 9:24
283.   ibid. 11:34 & Job 15:8
284.   Romeinen 11:1
285.   ibid. 9:20-21
286.   Hosea 13:8
287.   2 Timotheus 2:20
288.   ibid. 2:21
289.   1 Corinthiërs 11:19
290.   2 Timotheus 2:19
291.   Romeinen 9:27
292.   ibid. 9:6
293.   ibid. 11:4
294.   ibid. 3:3
295.   2 Tim 2:21
296.   Romeinen 11:23
297.   ibid. 9:21
298.   2 Timotheus 2:13
299.   Mattheus 20:15
300.   ibid. 22:8
301.   Deuteronomium 6:5
302.   Psalm 110:1
303.   Psalm 2:8
304.   Matteus 25:21/23
305.   Jesaja 10:15
306.   1 Corinthiërs 12:6
307.   1 Corinthiërs 14:30/32
308.   1 Johannes 3:3
309.   ibid. 5:18
310.   Genesis 6:3 Deze passus geeft aanleiding tot de grootste verwarring. Hij luidt: Heb. לא־יִדּוֹן רוּחִי בָאָדָם לְעֹלָם, LXX: Ὁ μὲν καταμεῖνεν τὸ πνεῦμα μου ἐν τοῖς ἀνθρώποις, Vulg. *Non permanebit spiritus meus in homine in aeternum*. Heb. יָדוֹן wordt door Zorell afgeleid van een niet-geattesteerd דָּוָן, met betekenis *blijven*, wat door LXX en Vg lijkt te worden bevestigd. Anderen, zoals Joüon-Muraoka, geven het de betekenis ‘*he will rule, wield power*’ of zoals Edel: *richten, strafen, Recht schaffen*, of nog: *erniedrigt, unterwürfig sein*. De Nieuwe Bijbelvertaling heeft: *Mijn levensgeest mag niet voor altijd in de mens blijven*. Dasberg: *Niet voor altijd zal mijn geest in de mens overheersen*. Reisel: *Zal de drang in de mens (zich) op Mij (te richten) nooit tot zijn recht komen (doordat hij ook lichamelijk is)?* (waarbij רוּחִי met objects-י = *de op Mij gerichte adem/wind/stuwing/geest*).
311.   Jesaja 11:4

312.   ibid. 30:27-28
313.   2 Thessalonicenzen 2:8
314.   Mattheus 26:39
315.   Dus van דָּיָן, zoals in Prediker 6:10
316.   Genesis 6:4 (isti sunt potentes)
317.   in aeternum (Gen 6:3)
318.   Spreuken 8:31
319.   Genesis 6:1-2
320.   Nicolaas van Lyra (Vieille-Lyre, Normanië) (1270-1349) was franciscaan en hebraïst-bijbelexeget.
321.   Genesis 6:11
322.   ibid. 6:7
323.   ibid. 8:21
324.   ibid. 9:13
325.   1 Corinthiërs 3:1-2
326.   ibid. 3:1-4
327.   Romeinen 6:19
328.   Ro 3:5 / 1 Cor 9:8 / Gal 3:15
329.   1 Corinthiërs 2:10
330.   Genesis 8:21
331.   ibid. 6:5
332.   De bewuste tekst luidt: (וַיֵּרָא יְהוָה כִּי) ... וְכָל-יִצְרָר מִחֻשְׁבוֹת לִבּוֹ רַק רָע כָּל-הַיּוֹם: ...
 waarvoor Vg heeft: *Videns autem deus quod (...) et cuncta cogitatio cordis intenta esset ad malum omni tempore*. Luther vertaalde: *Ieder voortbrengsel van de gedachten van zijn hart zijn louter kwaad, alle dagen*. Reisel: ... *en dat de drijfveer van al zijn voornemens voortdurend slechts slecht was* (met noot: מִחֻשְׁבוֹת לִבּוֹ betekent letterlijk: *de denkbeelden van zijn hart*. Daarmede zijn bedoeld: zijn voornemens). Dasberg: *Toen de Eeuwige zag (...) en dat iedere neiging van zijn diepste gedachten alleen maar slecht was, de gehele dag*. De Nieuwe Bijbelvertaling: *alles wat ze uitdachten was steeds even slecht*. Zorell omschrijft יִצְרָר מִחֻשְׁבוֹת לִבּוֹ als *mentis humanae ethica indoles, dispositio, ratio sentiendi et cogitandi*.
 Luther had dus wel degelijk een correcte tekst voor ogen, maar beschouwt יִצְרָר als het *product* van de gedachten, terwijl anderen er veeleer de *drijfveer* in zien. De Nieuwe Bijbelvertaling volgt Luther.
333.   Jesaja 40:2
334.   ibid. 40:5
335.   Tenach heeft: כִּי מִלְּאָה צָבָאָה: , *militia* dus, maar wel in de betekenis van ‘zware beproeving, hard labeur, zoals krijgslui plegen te doorstaan’. *Malitia* (in de door Erasmus zelf voorgestelde betekenis) is daarmee dus niet echt in tegenspraak. Erasmus begeeft zich op glad ijs.
336.   Romeinen 6:23
337.   Mattheus 5:17
338.   Romeinen 5:20
339.   Psalm 119:1
340.   Handelingen 10

341. Jesaja 40:6-7
342. Romeinen 8:7
343. 2 Corinthiërs 1:12
344. 1 Corinthiërs 1:20
345. Jakobus 3:15
346. Hebreeën 9:10
347. Filip Melanchthon (1497-1560)
348. 1 Petrus 1:24
349. *ibid.* 1:22
350. *ibid.* 2:1
351. ‘hater van tropen’, d.i. figuurlijke taal, beeldspraak
352. 1 Petrus 1:25
353. *ibid.* 1:23
354. *ibid.* 1:22
355. *ibid.* 2:1
356. Iuppiter Optimus Maximus
357. Galaten 2:20
358. Lukas 3:6
359. Johannes 1:14
360. מְּטָר / mortales / omnis creatura
361. Johannes 3:6
362. 2 Corinthiërs 5:17 & Galaten 6:15
363. Belial is in Tenach de aanduiding van een boze macht. In de Dode Zee-rollen is Belial identiek met Satan. Het Nieuwe Testament zet die ontwikkeling voort (2 Corinthiërs 6:15).
364. *Socrates* (469-399) was een Grieks filosoof die door zijn vaderstad, Athene, tot de gifbeker veroordeeld werd. *Epictetus* (ca 55- ca 135), een Griekse slaaf, onderwees na zijn vrijlating de Stoa te Rome. *Aristides* was een Atheens staatsman die door ostracisme verbannen werd, maar na zijn terugkeer zijn vaderstad loyaal bleef dienen. Hij kreeg de bijnaam ‘de rechtvaardige’. *Cato* was een republikein die zich tegen Caesar verzette en te Utica (in N.-Afrika) zelfmoord pleegde toen hij inzag dat de republikeinse zaak reddeloos verloren was.
365. Seneca (4-65) was een stoïcijnse moraalfilosoof. Hij fungeerde als raadsman van de jonge keizer Nero. Door zijn geschriften is hij ongewild een wegbereider geweest voor het christendom in het West-Romeinse rijk.
366. Romeinen 1:19
367. Marcus Aurelius was keizer van 161 tot 180. Ook hij was een aanhanger van de Stoa. Hoewel hij van nature tot een beschouwelijke levenswijze was geneigd, dwongen zware moeilijkheden aan de Donaugrens hem ertoe om jarenlang in legerkampen te vertoeven. Tijdens die campagnes schreef hij een autobiografisch getinte bundel *Overwegingen*.
368. De staatsman en veldheer Phocion voerde, in het belang van Athene, oppositie tegen de anti-Macedonische politiek van Demosthenes. In 318 v.C. werd hij, 81 jaar oud, van verraad beschuldigd en terechtgesteld.

369. Epaminondas was een Thebaans generaal die door zijn baanbrekende legerorganisatie het overwicht van Sparta brak en Thebe een tijdlang (371-362) tot de eerste macht in Hellas maakte.
370. Marcus Iunius Brutus, geb. 85 v.C., was een gunsteling van Caesar en werd door hem als zoon behandeld. Toch nam hij deel aan de samenzwering tegen Caesar en werd hij één van diens moordenaars ('Tu quoque, fili mi?'). Na de nederlaag tegen Augustus te Philippi in 42 pleegde hij zelfmoord.
371. Romeinen 7:14
372. 1 Corinthiërs 3:3
373. Johannes 3:3
374. Handelingen 19:1-6
375. Johannes 3:1-21 / 7:20 / 19:39
376. Romeinen 6:12
377. *ibid.* 1:28
378. moreel besef (Gr. $\sigma\upsilon\nu\tau\rightarrow\rho\eta\sigma\omega < \sigma\upsilon\nu\tau\eta\rho\Upsilon\omega$, dat met de Byzantijnse uitspraak *-nd-* in het middeleeuws Latijn terechtkwam)
379. Terentius, Eunuchus 72-73 & 222
380. in de tragedies van Euripides en Seneca, maar ook Ovidius, *Metamorphoseis*, boek 7
381. Ovidius, *Metamorph.* 6.424 e.v.
382. *ibid.* 10.298 e.v.
383. *ibid.* 9.450 e.v.
384. Vergilius, *Aeneis* 4.24/27
385. de school van Aristoteles
386. Mattheus 27:5
387. 1 Thessalonicenzen 5:23
388. Horatius, *Brieven* 2.1.31; Erasmus, *Adagia* nr. 873. Het citaat viseert al wie tegen beter weten in zaken staande houdt die kant noch wal raken.
389. Romeinen 8:23
390. Jesaja 40:5
391. *ibid.* 40/41 *passim*
392. *ibid.* 40:24
393. Jeremia 10:23
394. *ibid.* 10:21
395. Genesis 1:28
396. De hier bedoelde Codrus is een straatarm dichter, over wie Juvenalis het in zijn derde satire (vv.203-211) heeft. In *De Servo Arbitrio* hekelt Luther het feit dat Erasmus erkent dat de vrije wil geen vat heeft op aardse voordelen zoals jeugd, talent, succes, rijkdom e.d., maar hem anderzijds in staat acht om stappen te zetten die tot het verwerven van de genade kunnen leiden. Het is, zegt Luther, alsof Codrus, die niet bij machte is de schuld van één stater in te lossen, desgewenst duizenden goudstukken op tafel zou kunnen leggen.
397. Psalm 5:9
398. Psalm 119:36
399. Spreuken 16:1
400. *ibid.* 16:2

401.   ibid. 16:3
402.   Prediker 11:6
403.   1 Corintiërs 9:23-27
404.   Spreuken 16:4
405.   ibid. 21:1
406.   Numeri 22-24
407.   Johannes 15:4
408.   ibid. 15:5
409.   ibid. 15:16
410.   Filippenzen 1:17
411.   Johannes 1:3
412.   Psalm 14:1
413.   Psalm 100:3
414.   1 Corintiërs 14:30
415.   Vergilius, Eclogae 1.6
416.   Johannes 15:4-5/7/9
417.   ibid. 13:26-27/30
418.   ibid. 15:6
419.   ibid. 15:5
420.   2 Corintiërs 3:9
421.   1 Corintiërs 13:2 & 2 Corintiërs 12:11
422.   Lat. *ministerium* verbi, in 2 Cor 3:8-9 *ministratio* damnationis en *ministerium* iustitiae, Gr. διακον↔α. De bestaande bijbelvertalingen weten hier duidelijk niet goed raad mee. De oudere vertalen ‘*bediening van*’, waarmee ze, naar ik aanneem, *verschaffing*, *verstrekking* bedoelen. Andere hebben het over ‘*ambt*’. Willibrord kiest resoluut voor ‘*dienst aan*’. De Nieuwe Bijbelvertaling zoekt haar toevlucht in omschrijvingen als ‘*wat de Geest brengt*’ (διακον↔α το\ πνε(ματοω) en ‘*wat tot veroordeling leidt*’ (δ. τ°ω κατακρ↔σεπω). Zerwick verklaart: διακ. το\ πνε(ματοω = *ministerium quod Spiritum habet ut principium, argumentum, fructum (gen. generaliter determinans): dienst(-baarheid) met de geest als beginsel, onderwerp en vrucht (resultaat)*. Gezien de erasmiaanse context heb ik de indruk dat men er specifiek bedoelt: het *verschaffen*, *verstrekken*, (en dus, wat het Woord betreft) *verkondigen*
423.   Johannes 3:27
424.   Ovidius, Metamorphoses 1.1-2
425.   Psalm 127:1
426.   1 Corintiërs 3:9
427.   ibid. 12:3
428.   ‘*de congruo*’: door zijn goede intenties kan wie alles doet wat hij kan (facere quod in se est) dit soort verdienste verwerven. Hoewel er in de strikte betekenis van *verdienste* geen sprake kan zijn, neemt men aan dat God dergelijke inspanningen ‘billijkheidshalve’ met Zijn genade beloont. De verdienste ‘*de condigno*’ (‘uit rechtvaardigheid’) is voorbehouden aan werken die met behulp van de aldus verworven genade (*gratia gratum faciens*) worden verricht. Ze genereren verdienste en een vermeerdering van de genade die finaal zal leiden tot de rechtvaardiging en de redding.

De vraag in hoever de mens zonder de stimulans van een bijzondere genade (*gratia peculiaris praeveniens operans*) initiatieven in die zin kon nemen was fel omstreden. Thomas van Aquino stelde dat los van de genade verdienste onmogelijk was. Mét de genade verwerft men beide soorten verdienste: *de congruo* in zover het om een initiatief van de vrije wil gaat, *de condigno* in zover de genade medeactief is.

De latere scholastiek neigde wat verdienste *de congruo* betreft tot een eerder optimistische inschatting van de rol van de mens. Het bleef echter schipperen tussen een determinisme à la Luther en het verketterde pelagianisme.

429. Voor de laatste uitdrukking: Horatius, *Ars Poetica*, vv. 21-22.
430. Jakobus 1:18; voor Vg *verbo veritatis* leest Erasmus *verbo virtutis suae*.
431. 2 Corintiërs 5:17 & Galaten 6:15
432. Johannes 3:5
433. Romeinen 12:2
434. 2 Corintiërs 4:16 & Colossenzen 3:10
435. Romeinen 13:9 & Efeziërs 1:10
436. Lukas 15:32
437. 2 Corintiërs 6:1
438. 1 Corintiërs 15:10
439. Die ‘beweringen’ slaan natuurlijk niet op de zojuist genoemde absurditeiten, maar op Erasmus’ standpunt betreffende wilsvrijheid. In De Servo Arbitrio (§ 754) had Luther geschreven: *Je doet net alsof alle mensen boomstronken of stenen zijn: je durft openlijk te stellen dat het bestaan van de vrije wil wordt bevestigd door schriftuurplaatsen die juist de helpende rol van de genade beklemtonen.*
440. in de bul *Exsurge Domine* dd. 15 juni 1520: *Errores Martini Luther*, nr 36. (Denzinger/Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum etc.*, nr. 1486)
441. Jeremia 48:10 (met Vg *fraudulenter* i.p.v. Erasm. *negligenter*)
442. 1 Corintiërs 9:19
443. *ibid.* 9:22
444. *ibid.* 10:33
445. Filippenzen 2:21
446. 1 Corintiërs 6:12 & 10:22
447. 1 Thessalonicenzen 5:22
448. Filippenzen 4:5
449. 1 Corintiërs 8:4
450. *ibid.* 8:10
451. Handelingen 18:18
452. *ibid.* 21:26
453. *ibid.* 16:3
454. Philemon 1:12
455. 1 Corintiërs 7:13
456. *ibid.*; 7:20/24
457. Romeinen 13:7
458. 2 Thessalonicenzen 3:13
459. 1 Timotheus 3:2-3

460.   ibid. 3:7 & Titus 1:7
461.   1 Corinthiërs 9:5
462.   ibid. 4:12
463.   2 Corinthiërs 12:4
464.   1 Corinthiërs 2:6
465.   ibid. 2:2
466.   Handelingen 8:21
467.   1 Corinthiërs 5:11
468.   Thrasylbulus was een Atheens generaal en staatstman, Ast(r)aeus een kind van het incestueuse paar Crius en Eurybia. Wie bedoelt Erasmus? Melanchthon en Jonas? Maar waarom noemt hij hen dan later bij naam?
469.   Adagia nr. 513
470.   uitspraak door Chremes in Terentius' Heautontimorumenos v. 77 (1.25)
471.   Willem Nesen (gest. 1524). Nesen was op uitnodiging van Erasmus naar Leuven gekomen om er te doceren aan het Collegium Trilingue. Hij kwam er in aanvaring met de universiteit en vertrok naar Frankfurt. Later, in Wittenberg, sloot hij zich bij Luther aan.
472.   Toen de Cycloop aan Odysseus vroeg wie hij was, antwoordde hij: 'Niemand'. (Homerus, Odyssee 9.366) Toen hij zich later bij zijn vrienden bekloeg over het feit dat 'Niemand' hem zijn oog had uitgestoken, dachten zij daar het hunne over en zeiden ze dat het wel Zeus zou geweest zijn.
473.   Justus Jonas (geb. Jodocus Koch, 1493-1555) was priester, theoloog, jurist en rector van de universiteit te Erfurt. Hij was een groot bewonderaar van zowel Erasmus als Luther. In februari 1522 trouwde hij en schaarde zich zo definitief bij de hervormers. Toch kon hij er pas in oktober 1527 toe gebracht worden Erasmus te veroordelen.
474.   Jacques Lefèvre d'Étaples ('Faber Stapulensis', ca 1460-1536) had veel met Erasmus gemeen. Hij studeerde in Frankrijk en Italië en evolueerde van klassiek filoloog tot biblicus en patristicus. Ook hij stond hervormingen voor maar wilde anderzijds niet breken met Rome. Uiteindelijk moest hij, toen zijn 'evangelische' sympathieën te compromitterend werden, uitwijken naar Straatsburg (1525), waar Marguerite, de zuster van Frans I, hem in bescherming nam.
Het dispuut waarvan sprake betrof een annotatie van Erasmus op Hebrëen 2:7 die door Lefèvre was aangevochten.
475.   Christiernus II (1481-1559) onderscheidde zich niet bepaald door zijn zachtzinnigheid, zoals blijkt uit de manier waarop hij in 1520 Zweden veroverde. In 1523 werd hij door de Denen zelf het land uitgedreven. Toen hij in 1531-2 probeerde terug te keren werd hij gevangen genomen en voor de rest van zijn leven opgesloten.
476.   Willibald Pirckheimer (1470-1530) was humanist, uitgever en vertaler van diverse Griekse auteurs. Hij schaarde zich achter Luther en schreef een bijtende satire tegen diens opponent Johannes Eck: *Eccius dedolatus* (Eck afgeranseld). Na zelf geëxcommuniceerd te zijn keerde hij zich tegen de hervormers toen hij weet kreeg van de vervolgingen waaraan zijn zuster-abdis Charitas (in wier klooster zijn eigen dochters non waren) van wege de lutheranen had blootgestaan.

477. Guillaume Budé ('Gulielmus Budaeus', 1468-1540) was filoloog en één van de grootste humanisten in Frankrijk. Hij was vooral graecus en correspondeerde met Erasmus in Attisch Grieks.
478. Leonicens van Vicenza (1428-1524) doceerde geneeskunde te Ferrara, waar Erasmus hem in 1509 ontmoette. Sommige van zijn theorieën waren omstreden. Hij schreef o.m. een traktaat over de *morbis Gallicus* (syfilis), en vertaalde o.a. Aristoteles, Galenus en Hippocrates.
479. Romeinen 1:18
480. ibid. 1:19-20
481. Erasmus bezondigt zich aan een *petitio principii*. Dit is net wat hij op zijn beurt moet bewijzen. Luther beschouwt 'die de waarheid hinderen' juist niet als een beperkende maar als een uitbreidende bijvoeglijke bijzin.
482. Romeinen 1:21
483. 1 Corinthiërs 1:23
484. Romeinen 3:12 & Psalm 14:3
485. Romeinen 3:19
486. 1 Corinthiërs 9:21
487. 2 Kronieken 30:19 & 31:21
488. Psalm 119:10
489. Johannes 3:1-21/7:10/19:39
490. Lukas 23:56
491. Psalm 14:4
492. Psalm 14:1
493. Psalm 14:3
494. Psalm 5:11 & 14:3 / Romeinen 3:13
495. Psalm 5:12
496. Psalm 140:4
497. Psalm 140:13
498. Psalm 10:7
499. Romeinen 3:18
500. Psalm 36:2
501. Psalm 36:8
502. Spreuken 1:16 / Jesaja 59:7 / (Psalm 36:2)
503. dus Romeinen 3:13-18, waar Paulus een 'collage' maakt door Ps. 13:3 uit te breiden met Ps. 5:10 / 139:4 / 9:28, Jes. 59:7-8 en Ps. 35:2.
504. De aanvulling komt ook al in LXX voor (maar niet in de Codex Alexandrinus): τ□φοω □νεθγμΥνωω J λ□ρυγφ ατρν, / ταίω γλθσσαιω ατρν/δολιο\σαν: / =>]ω □σπ<=>δων | π] τ□ ξε<=>λη ατρν, / εν τ] στ)μα □ρ□ω κα<=> πικρ<=>αω γΥμει: / | φει] ο↓ π)δε] ατρν/κξΥαι αΣμα: / σ(ντριμμα κα<=> ταλαιπωρ<=>α/ν ταί] J δοί] ατρν, / κα<=> J δ]ν ε=>ρ->νη] οκ fστιν φ)βο] ψεο\ □πΥναντι τρν | φψαλμρν ατρν, en zelfs in enkele Hebreeuwse handschriften.
505. Dit slaat nergens op. Tenach heeft: תְּנַחֲמֵנוּ יְיָ בְּחַסְדֵּנוּ ; LXX/Rom 3:12: οκ fστιν (J) ποιρν ξρηστ)τητα, οκ fστιν ♣πω ων)ω, maar vgl. Rom. 3:10 οκ fστιν δ<=>καιω οδ' εΣω (Vg. quia non est iustus quisquam)
506. Romeinen 3:12

507. Psalm 14:3 & 53:4
 508. Cicero, De Officiis 1.33
 509. Romeinen 7:8
 510. ibid. 2:14
 511. ibid. 2:15
 512. ibid. 3:12
 513. ibid. 2:17
 514. ibid. 2:21
 515. ibid. 2:11
 516. Galaten 3:22
 517. Volgens de humoraaltheorie worden de persoonlijkheid én de gezondheid van een mens bepaald door de onderlinge verhouding (temperamentum) van de vier lichaamsvochten (humores): bloed, slijm en twee soorten gal. Elke verstoring van dat evenwicht leidt tot ziekte. Deze opvatting leeft voort in woorden als zwartgalligheid / melancholie, temperament, humor.
 518. Romeinen 1:19
 519. Inderdaad: כָּל־בְּשָׂר׃ = omnis caro: *omnes* (allen), bijv. Gen 6:12, Jes 40:5, Jer 25:31, Ez 21:9, Joël 3:1 (vgl. Engels 'every-body')
 520. Handelingen 16:1-3; Van een reis naar Judea is daar evenwel geen sprake.
 521. Lukas 16:16
 522. Handelingen 17:31 (Petrus noemt Christus in Ha 10:36 de 'Heer van allen')
 523. Romeinen 4:16
 524. Galaten 3:2
 525. ibid. 3:19
 526. Romeinen 5:20
 527. ibid. 7:7
 528. ibid. 3:21-25
 529. Handelingen 8:27 e.v.
 530. ibid. 9:1-9 & 26:9-20
 531. Romeinen 3:21-22
 532. Handelingen 10/11
 533. Het 'hebraïsme' bestaat (volgens Luther) erin dat *gloria Dei* niet betekent de heerlijkheid die God bezit en uitstraalt, maar de heerlijkheid die de mens in God en ten overstaan van God heeft (of niet heeft).
 534. 2 Timotheus 1:12
 535. Romeinen 3:24
 536. Mattheus 25:14-30
 537. ibid. 25:23
 538. Handelingen 10:31
 539. ibid. 8:27-28
 540. ibid. 9:1 e.v.
 541. 1 Corinthiërs 9:24
 542. Genesis 22
 543. Romeinen 4:4-5
 544. Psalm 32:2

545. Romeinen 8:9
546. ibid. 8:8
547. ibid. 8:6
548. ibid. 8:7
549. Mattheus 7:18
550. ibid. 7:11
551. Lukas 11:13
552. Romeinen 14:23
553. Jesaja 65:1
554. ibid. 65:2
555. Ezechiël 12:2
556. Marcus 16:15
557. Johannes 1:10
558. ibid. 15:19
559. 1 Johannes 5:19
560. Hebrëen 9:1 / Chrysostomus Hom. 15:1 in Heb.(12.149B)
561. 1 Johannes 2:16
562. Johannes 1:11
563. ibid. 1:45-49 & 21:2
564. ibid. 3:1-21 / 7:10 / 19:39
565. ibid. 1:12-13
566. שיא
567. Romeinen 8:15
568. Johannes 1:16
569. Romeinen 5:15
570. Gr. " δῶρε $\square$ /ν ξ $\square$ ριτι, Heb.* מתנתו בקטד האדם האחד ישוע המשיח
571. Romeinen 1:17
572. Gr. χευδολογ $\leftrightarrow$ α
573. Johannes 14:6
574. Lukas 10:25-28
575. Johannes 3:18
576. Psalm 116:11
577. Johannes 3:27
578. ibid. 3:26
579. voorloper van de messiaanse tijd (Maleachi 3:23)
580. die in de eindtijd zal optreden (Deuteronomium 18:15-18)
581. Johannes 1:25
582. Mattheus 21:25
583. Johannes 3:29
584. ibid. 1:27
585. ibid. 3:31
586. ibid. 8:23
587. ibid. 8:21
588. ibid. 8:26
589. ibid. 6:44
590. ibid. 6:51

591.   ibid. 6:47
592.   ibid. 6:44
593.   ibid. 6:37
594.   Mattheus 11:28
595.   χρυσο-στομος. Johannes Chrysostomus (347-407) was aartsbisschop van Constantinopel. Onenigheid met het hof en de plaatselijke clerus leidden tot zijn verbanning. Hij was een begenadigd predikant. Zijn homilieën, exegetisch en theologisch van concept, zijn bewaard.
596.   Johannes 16:8-9
597.   onoverwinnelijke, onweerlegbare
598.   Romeinen 7:14-25
599.   Galaten 5:16-26
600.   ibid. 5:24
601.   Romeinen 7:10
602.   ibid. 7:14
603.   ibid. 7:15
604.   ibid. 7:24
605.   ibid. 7:19
606.   Exodus 20:14-16
607.   Efeziërs 4:22 & Colossenzen 3:9
608.   Romeinen 7:22
609.   ibid. 7:23
610.   ibid. 7:25
611.   ibid. 7:17
612.   ibid. 7:18
613.   ibid. 8:1-2
614.   Johannes 10:28-29
615.   1 Corinthiërs 6:9
616.   Mattheus 6:12
617.   Psalm 101:1
618.   Jesaja 1:17-18
619.   Ovidius, Amores 3.9.36
620.   §§ 9-10; de bewuste brief wordt tegenwoordig algemeen als de pennenvrucht van één of andere retor beschouwd.
621.   Exodus 18:14-24
622.   Handelingen 9:10-19
623.   Psalm 68:36
624.   vgl. Rom 9:21 & 2 Tim 2:20-21
625.   De bisschop van Rome, *Bonifatius I*, had van pelagiaanse bisschoppen twee brieven ontvangen vol onjuistheden over de leer van de kerk. Hij zond ze aan Augustinus, die ze bestreed in zijn geschrift ‘Tegen twee brieven van Pelagianen, aan Bonifatius, de bisschop der kerk te Rome’.
- Toen Augustinus de aanval van *Julianus* van Aeclanum aangaande de opvatting van het huwelijk, waarvan hij eerst slechts in uittreksels had kennis genomen, in het origineel in handen kreeg, schreef hij in 421 een groot werk ‘Tegen Julianus, de verdediger van de pelagiaanse ketterij’ in zes boeken. Nog voordat Julianus

- hiervan kennis kreeg, schreef hij als antwoord op Augustinus' eerste werkje een groot boek. Eerst zeven jaar later, in 428, kreeg Augustus een deel hiervan in handen en repliceerde hij in zes boeken: 'Tegen het tweede antwoord van Julianus'. Dit werk is onvoltooid gebleven.
626. 1 Timotheus 6:20
 627. 2 Corinthiërs 5:17
 628. Marcus 8:22-26
 629. *ibid.* 5:25-34
 630. Marcus 1:30 & Lukas 4:38
 631. Marcus 5:35-43
 632. Marcus 2:4 & Lukas 5:18
 633. De Hypognostica, Hypomnestica of Subnotationes (Aantekeningen) werden door Scotus Eriugena en Hincmar (beiden 9de eeuw) aan Augustinus toegeschreven, maar door Remigius (van Lyon) als onecht beschouwd. De werkelijke auteur is onbekend.
 634. 1 Corinthiërs 3:9
 635. Erasmus bedoelt natuurlijk het loonwerk van de ambachtsman, niet de vriendendienst.
 636. Romeinen 10:12
 637. Mattheus 22:1-14 & Lukas 14:16-24
 638. Mattheus 25:14-30 & Lukas 19:12-27 (bij Lukas is er wel sprake van een *mna*, niet van een *talent*)
 639. Mattheus 13:12 & 25:29 / Marcus 4:25 / Lukas 19:26
 640. Galaten 2:16
 641. niet hoofdstuk 2, maar 4:4
 642. niet Corinthiërs, maar Romeinen 11:6 (≈)
 643. 2 Corinthiërs 5:10
 644. Romeinen 1:28
 645. 1 Corinthiërs 4:7
 646. 2 Corinthiërs 3:5
 647. Spreuken 16:1
 648. Aristoteles zag het *zijn*, in tegenstelling tot Plato, niet als éénduidig, maar als een polariteit tussen *potentie* (materie) en *act* (vorm). Om tot het volle *zijn* te komen dient een aantal trekkers te worden overgehaald: de *causae* (c. materialis, efficiens, finalis, formalis). Aan *materie* moet dus *vorm* worden toegevoegd. Accidentele vormen kunnen materie a.h.w. preconditioneren om zo ontvankelijker te worden voor de hoofdvorm.
 649. Een denkbeeld dat bij Erasmus altijd heeft geleefd. Zo zag hij geen graten in een 'heilige Socrates'.
 650. brief 133.9 'Waarom heeft de barmhartige God gedoogd dat van Adam tot Mozes, en van Mozes tot Christus' komst hele volkeren zijn teloorgegaan doordat zij de Wet en Gods geboden niet kenden?'
 651. Mattheus 23:15
 652. 1 Corinthiërs 15:10
 653. Wijsheid 1:14 'Sanabiles fecit Deus nationes terrarum': wij vertalen 'geneeslijk, vatbaar voor genezing' terwille van de erasmiaanse context. In

werkelijkheid heeft *sanabiles* hier de actieve betekenis van: *gezond, heilzaam* (LXX: καϵ στωτ→ριοι α↓ γενΥσειω το\ κ)σμου): ‘And the generations of the world were healthful’ (Sir Brenton) / .. en de schepselen in de wereld zijn heilzaam (GNB) / Alles ter wereld dient om het leven in stand te houden (De Nieuwe Bijbelvertaling)

- 654.   ibid. 1:15
- 655.   ibid. 1:16
- 656.   ibid. 2:1
- 657.   Hieronymus, Brieven 133.6
- 658.   ibid. § 5
- 659.   Seneca, Brieven aan Lucilius 34.3
- 660.   2 Kronieken 15:2 / Aug., De Vrije Wil, hoofdstuk 5
- 661.   1 Kronieken 28:9
- 662.   1 Johannes 4:7
- 663.   Romeinen 14:5
- 664.   Jean le Charlier de Gerson (1363-1429) was vanaf 1395 kanselier van de Universiteit van Parijs. Als theoloog en hervormer is hij de auteur van vele geschriften over ethiek en mystiek. Hij stamde uit een vroom gezin waar hij de oudste van twaalf kinderen was.
- 665.   1 Corinthiërs 1:31 & 2 Corinthiërs 10:17
- 666.   Handelingen 16:7
- 667.   2 Corinthiërs 8:16
- 668.   Ezra, niet hoofdstuk 3, maar 7:27
- 669.   Erasmus verwacht *Semaja* met *Seba*. Deze laatste was het die in 2 Samuël 20:1 de Israëlieten opriep David af te vallen. *Semaja* is (o.a.) een profeet die koning Rechabeam (van Juda) van de strijd met Jerobeam (van Israël) afhoudt (1 Kon 12:22).
- 670.   Spreuken 1:23
- 671.   Lukas 13:24
- 672.   1 Petrus 5:8
- 673.   Jesaja 46:8
- 674.   Lukas 11:41 / 12:33
- 675.   Mattheus 6:14 & Lukas 6:37
- 676.   Jesaja 1:17